

Santander was de laatste Spaanse stad waar een standbeeld van Franco overeind bleef. Het werd, niet zonder protest, verwijderd op 17 december 2008.
Foto: © Joaquín Gómez Sastre (https://www.eldiario.es/cantabria/politica/Santander-resiste-ultimos-vestigios-franquistas_0_424858057.html)

David Huys

Senior docent, School of
European Studies Maastricht,
Zuyd Hogeschool

Verzoening door herinnering?

De terugkeer van de verslagenen en de hernieuwde omgang met de burgeroorlog en dictatuur in Spanje (1996-2007)

In deze bijdrage wordt onderzocht hoe de burgerbeweging van het 'Herstel van de Historische Herinnering' in Spanje de omgang met de burgeroorlog (1936-1939) en de Franco-dictatuur (1939-1975) probeert te veranderen. Door een *close reading* van een journalistiek discours (1996-2007) maak ik zichtbaar dat de reikwijdte van de erkenning die de republikeinse slachtoffers en hun nazaten zoeken, bepaald wordt door een aantal culturele, economische, politieke en juridische grenzen binnen het nationale zelfbeeld. Die begrenzing blijkt gekoppeld aan de in de jaren 1970 geconsolideerde opvatting dat nationale verzoening, amnestie en collectief verantwoordelijkheids- en schuldgevoel de basis zijn van de Spaanse democratie. Hoewel het de burgerbeweging lukte om de pijnlijke asymmetrie bloot te leggen in Spanjes omgang met de oorlogsperiode, slaagde ze er niet in deze ongelijkheid weg te nemen, waardoor haar impact op de 'verzoeningsherinnering' beperkt bleef.

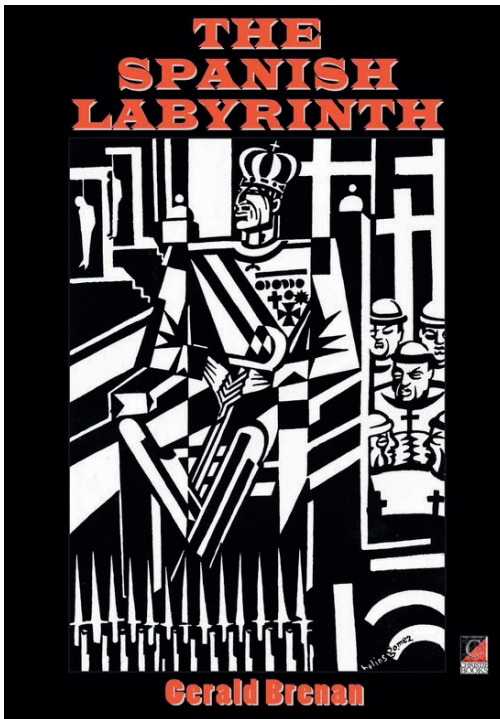
In 1943 schreef Gerald Brenan dat Spanje een verzameling is van 'kleine, onderling vijandige of onverschillige republieken, bijeengehouden in een losse federatie'. Hij merkte verder op dat deze 'kleine centra' in sommige 'grote tijdperken – het Califaat, de Reconquista, de Siglo de Oro – door een gemeenschappelijk gevoel of idee' werden beïnvloed waardoor ze gezamenlijk in beweging kwamen. Toen de 'door deze idee ingegeven impuls afnam, vielen zij uiteen en hervatten hun afgescheiden en zelfzuchtig bestaan'.¹

Het door Brenan gesignaleerde zandlopermodel van de Spaanse identiteit valt ook te observeren bij het in de overgang van dictatuur naar democratie (1975-1982) gesmede nationale zelfbeeld. Toen dictator Francisco Franco in 1975 stierf, lag er na bijna veertig jaar franquisme een democratische toekomst in het verschiet. Doordat de politiek zweeg over het ervaren onrecht in de voorafgaande periode, en door de invoering van de Amnestiewet in 1977 lukte het om maatschappelijke en politieke spanningen in toom te houden. Het verlenen van amnestie beoogde een verzoening tussen de winnaars en de verliezers van de burgeroorlog en vormt het fundament van Spanjes huidige democratie. Toen Spanje in het midden van de jaren 1990 stevig geïntegreerd was in Europa, boette deze voorwaartse democratische impuls, die voor eenheid had gezorgd bij de Spanjaarden, aan kracht in en werd er teruggekeken. Daarbij bleek dat de breuklijnen uit de burgeroorlog niet waren verdwenen. De pijn van het oorlogsverleden was nog steeds voelbaar. Het onverwerkte verleden leidde onder andere tot het ontstaan van een burgerweging die erkenning zocht voor het ervaren onrecht onder Franco en die daartoe het nationale geschiedbeeld over de burgeroorlog en de dictatuur wilde veranderen.

Door deze terugblik op het verleden lijkt het alsof het nationale zelfbeeld dat in de overgang van dictatuur naar democratie is gesmeed, scheuren begint te vertonen. In dit artikel onderzoek ik in welke mate de door diverse groepen gezochte erkenning van 'hun' omgang met de burgeroorlog en dictatuur leidt tot een veranderd nationaal zelfbeeld. Met andere woorden, hoe wordt in Spanje het verleden verwerkt en wat betekent dat voor de omgang ermee?

Een omstreden nationaal zelfbeeld is niet uitzonderlijk. De natie is namelijk geen vastomlijnd gegeven, maar wordt door haar burgers voortdurend nieuw leven ingeblazen, herbekeken, gereconstrueerd en betwist. Zo merkt Lorraine Ryan op dat er concurrentie bestaat tussen de individuele en dominante herinneringen van een natie.² Jan Assmann deelt het nationaal collectief geheugen dan weer op in een communicatief en cultureel geheugen. Communicatief geheugen verwijst naar dat deel van de geschiedenis dat mensen zich herinneren of als parate kennis met zich meedragen. Cultureel geheugen duidt dan weer op het geheel van historische voorwerpen dat in een samenleving te vinden is en voor een deel wordt bewaard in bibliotheken en archieven.³

Aleida Assmann splitst het cultureel geheugen verder op in canon en archief. De canon duidt op de actieve maatschappelijke rol van historische voorwerpen (standbeelden, gebouwen, geschiedenisboeken, schilderijen, romans, films ...) en immateriële voorstellingen (tradities, herdenkingsdagen, gewoonten, rituelen, feesten enzovoort) om een specifiek geschiedbeeld te benadrukken. Via onder andere culturele instanties, het onderwijs en de media wordt dit beeld van het verleden en de relevantie ervan verspreid onder de bevolking.

Cover van het boek van Gerald Brenan over de geschiedenis van Spanje. (<https://christiebooks.co.uk/>)

Het culturele archief daarentegen is het geheel van voorwerpen of tradities uit het verleden dat in onbruik is geraakt. Deze materiële en immateriële voorstellingen hebben hun maatschappelijke relevantie verloren en zijn terug te vinden in archieven, museumdepots, bibliotheken en bij verloren gegane gebruiken. Artefacten uit het archief kunnen worden 'herontdekt' en opnieuw maatschappelijk relevant worden. Ook kunnen artefacten uit de canon vervallen tot het archief. Dit is de wisselwerking tussen canon en archief, van wat er maatschappelijk op de voorgrond staat en wat er zich op de achtergrond bevindt.⁴

Het beeld dat de natie uitdraagt, kan dus veranderen doordat culturele voorwerpen

die de (nationale) groepsidentiteit symboliseren, in de canon worden opgenomen of eruit verdwijnen. Dit is een selectief proces. Specialisten, zoals priesters, wetenschappers, artiesten, rechters, opiniemakers, journalisten, politici enzovoort, bepalen wie of wat erin wordt toegelaten.⁵ Deze materiële en immateriële interpretaties van het verleden worden dus beschermd en relevant gehouden door mensen met politieke en culturele invloed.⁶ Maar de selectiecriteria voor wat er in de canon wordt opgenomen, zijn niet eenduidig en ook niet onbetwist.⁷

Om de invloed van de genoemde burgerbeweging op Spanjes nationale zelfbeeld te onderzoeken, brengt dit artikel het proces van canon naar archief en omgekeerd in beeld. Daarvoor wordt gebruikgemaakt van het conceptuele model dat is geïntroduceerd door de Britse historicus John Breuilly. Via de toepassing van de concepten coördinatie, mobilisatie en legitimatie toont dit artikel hoe de verliezers van de burgeroorlog en hun nazaten politieke macht zoeken om erkenning te krijgen voor hun strijd voor de democratie tijdens de Spaanse burgeroorlog. Het is deze erkenning van een specifieke herinnering, gegoten in culturele symbolen (monumenten, boeken, documentaires, films, tentoonstellingen, wetten ...), of handelingen (eerbetonen, subsidies, herdenkingsdagen enzovoort) en de weg ernaartoe, die het nationale zelfbeeld van Spanje mee vormgeven. Door gebruik te maken van deze analyse wordt de wisselwerking tussen de dominante en niet-dominante herinnering zichtbaar, waarbij de grenzen van de nationale herinnering in beeld komen. Door op deze wijze het herinneringsdebat te onderzoeken, onderscheidt dit artikel zich van andere recente studies over de manier waarop het verleden in Spanje verwerkt wordt.⁸

Met het begrip 'coördinatie' wordt onderzocht hoe mensen met een gedeelde ideologie en politieke belangen samenkomen in een maatschappelijke beweging. In deze coördinatiefase wordt op lokaal niveau steun gezocht bij mensen met invloed in culturele en politieke kringen die voor bekendheid van de beweging kunnen zorgen.⁹ Een tweede fase in Breuille's model is 'mobilisatie'. Door zich te mobiliseren kunnen lokale groepen uitgroeien tot een nationale beweging waardoor het mogelijk wordt druk te zetten op de politiek.¹⁰ Recente maatschappelijke en/of politieke veranderingen liggen aan de basis van dit type van nationale beweging.¹¹ Zo kan een 'breakdown of control' volgens Breuille leiden tot nieuwe vormen van politiek leiderschap zonder daarbij geweld te gebruiken.¹² Dit artikel stelt dat de breuk met het 'pact van het zwijgen' door de Partido Socialista Obrero Español (PSOE) in 1993, waarover later meer, een vorm was van 'breakdown of control'. Dit leidde tot de herziening van politieke standpunten omtrent de omgang met het oorlogsverleden in de Spaanse democratie en de plaats erin van de verliezers en hun nazaten.

Voor de oppositiebeweging is het van belang de maatschappelijke relevantie van haar streven constant te legitimeren. Doet ze dat onvoldoende, dan kunnen tegenstanders haar algauw als sektarisch wegzetten waardoor ze aan momentum verliest en aan sympathie inboet.¹³ Legitimatie gebeurt bijvoorbeeld door te verwijzen naar (geselecteerde) culturele symbolen die de groepsidentiteit uitdragen. Om een voorbeeld te noemen: de massagraven geven de burgerbeweging relevantie omdat ze het doorleefde leed en het aangedane onrecht van de republikeinse slachtoffers, die nog steeds niet zijn rechtgezet in de democratie, symboliseren. De strijd

Affiche met een aanklacht tegen het regime van Franco: 'Vakantie in Spanje: zijn politie, zijn gevangenschappen, zijn martelingen, zijn beulen'.
Ontwerp: Frans Pans (Amsab-ISG, Gent)

om die erkenning – of de rechtzetting van dat onrecht – legitimeert dan het bestaansrecht van die burgerbeweging. Alleen terugkijken is echter niet voldoende. Voor een sterkere democratie moet er ook een logisch toekomstig belang aan gekoppeld worden, zoals het verwijderen van franquistische elementen uit het straatbeeld, ook weer om het ervaren onrecht te compenseren.

Dit onderzoek gebruikt voornamelijk krantenartikelen en secundaire bronnen. Kranten zijn als bron bij uitstek geschikt om te achterhalen hoe leden van verschillende herinneringsgemeenschappen elkaar

Opraving van een massagraf uit de burgeroorlog door de Vereniging voor het Herstel van de Herinnering.
(<https://www.bing.com/images/>)

over het verleden confronteren, waardoor de nationale herinnering in beeld komt. Deze gemeenschappen ontstaan doordat mensen soortgelijke herinneringen delen. Daardoor ontstaat een saamhorigheidsgevoel waarmee de gemeenschap zich onderscheidt van andere.¹⁴ De focus van dit artikel ligt op de verschillende manieren waarop groepen zich de burgeroorlog en dictatuur herinneren. Deze leggen namelijk een sociale en politieke strijd bloot om politieke erkenning van herinneringsculturen te verkrijgen of behouden.¹⁵ Om het herinneringsdebat zo breed mogelijk weer te geven is er gekozen voor drie landelijke kranten die alle anders ideologisch gekleurd zijn: *El País* is gematigd links, *ABC*

is een conservatief machtsblok binnen de Spaanse geschreven pers en *La Vanguardia* is een liberaal dagblad, opgericht in Catalonië.¹⁶

De gebruikte artikelen zijn gepubliceerd in de genoemde kranten tussen 1996 en 2007. Voor deze afbakening is gekozen omdat het in 1996 zestig jaar geleden was dat de burgeroorlog begon en omdat in dat jaar de conservatieve Partido Popular voor het eerst in de Spaanse democratie aan de macht kwam. Het jaar 2007 markeert de goedkeuring van de Wet op de Historische Herinnering, zoals die in de volksmond werd genoemd, door het Spaanse parlement, en daarmee een gedeelde politiek-juridische erkenning van de republikeinse identiteit.

De artikels van *El País* zijn vanaf 24 juli 2001 op pdf-formaat geraadpleegd. Vóór die datum baseerden we ons op microfiches in het stadsarchief van Zaragoza, Spanje. Voor de verzameling van het ABC-corpus van 1 januari 1996 tot 31 december 2002 hebben we het papieren archief van de krant in Zaragoza doorgenomen. Voor de ABC-artikels van 1 januari 2003 tot 31 december 2007 is gebruikgemaakt van pdf-formaat. *La Vanguardia* is van 1996 tot 2007 volledig geraadpleegd op pdf-formaat. De krantenartikels werden geselecteerd via het thema 'burgeroorlog en dictatuur' en daarna verder onderverdeeld in subthema's en geanalyseerd volgens de *close reading*-methode.¹⁷

Alvorens het herinneringsdebat te onderzoeken aan de hand van het voorgestelde analysemodel is het van belang om aan te tonen waarom er een burgerbeweging ontstond die grote invloed had op het denken over de omgang met burgeroorlog en dictatuur in Spanje. Naast het verbreken van het 'pact van het zwijgen' door de PSOE ligt de kern van het ontstaan ervan in het asymmetrische karakter van de Spaanse nationale herinnering die stamt uit de jaren 1970.¹⁸

De terugkeer van de verslagenen
in het publieke debat

In 1996 hield het officieel uitgedragen geschiedbeeld van de Spaanse regering in dat iedereen, zowel links als rechts, evenveel schuld had aan de tragedie van de burgeroorlog.¹⁹ Deze kijk op het verleden vormde de basis van de verzoening tussen het linkse en het rechtse Spanje tijdens de *transición*, de overgang van dictatuur naar democratie in de jaren 1970.²⁰ Na de dood van Franco had het Spaanse parlement via de wet op de politieke

De wet op de politieke hervorming (*Ley para la Reforma Política*) werd met een grote meerderheid goedgekeurd in een referendum van 15 december 1976. Artikel uit *Diario16*, 19 november 1976. (https://cadenaser.com/ser/2016/11/18/politica/1479459818_207348.html)

hervorming (*Ley para la Reforma Política*) uit 1977 de weg vrijgemaakt voor de invoering van de democratie.²¹ De oorlogsperiode en het franquistische regime werden toen door de politieke machthebbers zorgvuldig op een zijspoor gerangeerd. Ook in de daaropvolgende veertienjarige regeerperiode van de PSOE (1982-1996) werd het oorlogsverleden nagenoeg genegeerd. De burgeroorlog bleek in 1986, vijftig jaar na het begin ervan, geen gedenkwaardige gebeurtenis.²² Deze politieke stilte over het oorlogsverleden na Franco's dood werd bekend als het 'pact van het zwijgen'.

Verzoening betekende in die periode zwijgen over het verleden. Gezwegen werd er

Torcuato Fernández Miranda (links), de laatste president van de franquistische Cortes Generales, en eerste minister Adolfo Suarez (rechts), de eerste democratisch gekozen minister-president van Spanje, speelden een belangrijke rol in de overgang van de dictatuur van Franco naar de parlementaire democratie. (<https://i.avoz.es/sc/2-xN-cOaP5X0hpNYlf7gwhcuy50=/x/2018/08/29/00121535559678229344348/Foto/torcut.jpg>)

ook in culturele kringen. In 1996 schreef de vooraanstaande historicus Santos Juliá dat historici de burgeroorlog meer dan voldoende hadden bestudeerd.²³ Een maatschappelijke discussie over de burgeroorlog zou daarom geen toegevoegde waarde hebben voor het denken over het verleden, aangezien alles reeds was onderzocht. Ook schrijver Francisco Ayala sprak over een 'betrouwbaar verhaal', waarvan alle relevante feiten waren bevestigd en gedocumenteerd. En filosoof Pedro Laín Entralgo, lid van de prestigieuze Real Academia Española, pleitte zelfs voor het vergeten van de burgeroorlog, omdat die ondertussen onderwerp van historische studies was geworden. In Ayala's en Laín Entralgo's redeneringen komt dus ook Juliá's these terug: met zoveel informatie in bibliotheken en boekhandels was het niet meer nodig zich te herinneren wat er zich zestig jaar geleden had

afgespeeld.²⁴ In het midden van de jaren 1990 werd er dus over het algemeen gesproken over geschiedenis en niet over herinnering.²⁵

Toch had er al een verandering plaatsgevonden in de politieke omgang met Spanjes oorlogsverleden. In 1993 verbrak de PSOE het 'pact van het zwijgen' en rekende de partij dus indirect ook af met de verzoening. In de aanloop naar de nationale verkiezingen van 1993 richtten de socialisten zich in hun politieke campagne op de franquistische wortels van hun voornaamste politieke rivaal, de rechts-conservatieve Partido Popular (PP). Daarmee brak de PSOE met de consensus die heerste onder de politieke elite om het verleden niet te gebruiken voor politiek gewin.²⁶

Deze gebeurtenis kan worden gezien als het *breakdown of control*-moment waarnaar Breuilly verwijst. Het is het moment waarop het politieke landschap in Spanje zodanig ver-

anderde dat de omgang met de burgeroorlog en de dictatuur een andere invulling kreeg. De socialisten gebruikten dezelfde strategie namelijk opnieuw in de aanloop naar de verkiezingen van 1996.²⁷ Hoewel de kritiek op het dictatoriale verleden van de politieke opponent de verkiezingswinst van de PP niet tegenhield, zette ze wel de deur op een kier voor een open gesprek over de vaderlandse geschiedenis, en gaf ze daarmee de aanzet tot een andere omgang met de burgeroorlog en de dictatuur.

Door de marginale aandacht voor het verleden vanwege de politieke en culturele elite konden symbolen en denkwijzen uit de dictatuur, zoals franquistische straatnamen, gebouwen, standbeelden, gedenktekens, munteenheden, theses of propaganda, overleven tot ver in de democratie. Nadat het 'pact van het zwijgen' was doorbroken, en met de socialisten in de rol van provocatieve oppositiepartij, kwam de erfenis van het franquisme steeds vaker in beeld en werden er thema's aangesneden die in de voorafgaande periode bewust waren vermeden. Deze openlijke bespreking van het verleden zorgde er uiteindelijk voor dat de herinnering aan de verscheurende burgeroorlog het brandpunt werd van nieuwe verdeeldheden.

Hoewel Spanje zestig jaar na de burgeroorlog een op Europa gerichte en geconsolideerde democratie had, bleek de Spaanse politiek niet in staat bepaalde historische uitdagingen op te lossen.²⁸ De toekenning van het Spaanse staatsburgerschap in 1996 aan nog levende veteranen van de Internationale Brigades die op uitnodiging van de PSOE naar Spanje waren gekomen, was een uitgelezen kans om links en rechts verder met elkaar te verzoenen. Het bleek echter onmogelijk om de verschillende historische achtergronden van elkaar te accepteren.²⁹ Zestig jaar nadat

het Duitse Condorlegioen het Baskische dorp Guernica had gebombardeerd, diende zich ook de mogelijkheid aan om de nog steeds van kracht zijnde franquistische versie te veroordelen. Deze these, die inhield dat de Basken zelf Guernica hadden vernietigd, was door historici verworpen.³⁰ Maar de PP-regering weigerde dit te aanvaarden. Ook de, weliswaar beargumenteerde, weigering van de Spaanse katholieke kerk om zich te verontschuldigen voor de samenwerking met het Franco-regime, bewees dat beide zijden van het politieke spectrum nog niet in staat waren zich te verzoenen in een gezamenlijke herinnering.³¹

Ook bleek dat de PP de recente geschiedenis niet wilde openbreken. In gemeenteraden en regionale parlementen blokkeerden de conservatieven systematisch talloze individuele en collectieve initiatieven om het republikeinse verleden in herinnering te brengen of om franquistische symbolen uit het straatbeeld te verwijderen. De PP werkte politieke en burgerinitiatieven om de republikeinse herinnering of de franquistische repressie zichtbaarder te maken tegen, of blokkeerde of negeerde ze.³²

Door de opkomst van de publieke herinnering begon de nationale verzoeningsherinnering scheuren te vertonen. Uit ingezonden brieven in de centrumlinkse krant *El País* blijkt dat mensen niet meer zwegen. Ze waren op zoek naar hun verdwenen familieleden of wilden gewoonweg in contact komen met anderen die dezelfde oorlogservaringen hadden.³³ Ook buitenlandse initiatieven met betrekking tot het oorlogsverleden, zoals de rechtszaak tegen Maurice Papon in Frankrijk en de aanklacht van de Spaanse rechter Baltasar Garzón tegen de Chileense dictator Pinochet, werden nauwgezet gevolgd in de Spaanse media. In combinatie daarmee werd

De aanklacht van de Spaanse rechter Baltasar Garzón (foto) tegen de Chileense dictator Pinochet werd nauwgezet gevolgd in de Spaanse media. (<https://www.bing.com/images/>)

steeds kritischer tegen de verzoeningsherinnering aangekeken.³⁴ Ook de oprichting van waarheidscommissies in diverse landen, zoals Zuid-Afrika, Argentinië en Chili, speelde een rol in de bewustwording van Spanjes verborgen verleden. Daardoor leek 'Spanjes overgang naar een democratie op een vreemde manier onvoltooid', zoals historicus Sebastiaan Faber stelde.³⁵

Verder riepen verschillende voorvallen het oorlogsverleden steeds vaker op. Zo leidde een landelijke tv-uitzending van een discussieprogramma waarin enkele gasten beweerden dat het franquisme de democratie had mogelijk gemaakt tot Kamervragen.³⁶ Een ander voorbeeld is een opiniestuk van de neoconservatieve historicus César Vidal in de liberale krant *La Vanguardia*. Hij deed geloven dat republikeinse oorlogskinderen die tijdens de burgeroorlog door de Republiek naar het

toenmalige communistische Rusland waren gestuurd, omdat hun veiligheid in Spanje niet meer gegarandeerd kon worden, de meest vreselijke dingen waren overkomen.³⁷ Het socialistische parlementslid Yáñez-Barnuevo vond het daarom noodzakelijk dat er een debat zou komen over het traumatische verleden. Dat moest niet alleen dienen als 'politieke pedagogie voor nieuwe generaties en als middel om de democratische cultuur tussen de Spanjaarden te versterken, maar als profylaxis tegen toekomstige oplevingen van neofranquistische allianties of politieke partijen die de democratie geboren in de *transición* op het einde van de jaren 1970 en de goedgekeurde Grondwet uit 1978 in gevaar konden brengen'.

Volgens Yáñez-Barnuevo was een dergelijk debat al begonnen, waarmee hij vooral doelde op zijn eigen initiatief. In oktober 1996 had hij namelijk in het parlement geëist dat de Spaanse katholieke kerk en het leger excuses zouden uitspreken voor hun betrokkenheid bij het franquisme. Hij verwees daarbij vooral naar andere landen waar instellingen die met fascistische regimes hadden samengewerkt inmiddels hun excuses hadden aangeboden.³⁸ Deze officiële vraag van een socialistische politicus wakkerde het debat over de herinnering verder aan.

In *La Vanguardia* ging schrijver Albert Mament in op het gepleegde geweld aan beide kanten voor, tijdens en na de burgeroorlog. Hij kwam tot de conclusie dat 'wij allemaal excuses moeten aanbieden', in lijn met de nationale verzoeningsherinnering: 'De geschiedenis leert dat we ons allemaal moeten schamen voor deze burgeroorlog die de grootste ramp van het land is geweest in de laatste paar eeuwen. Daarom werd tijdens de *transición* verzocht om amnestie voor beide kanten.'³⁹

Dat stuk leverde hem in totaal zeven ingezonden brieven op in *La Vanguardia*. Drie briefschrijvers uitten hun lof over een dergelijk onpartijdig geluid. Twee schrijvers waren het met Manent eens. Een van hen vond dat sommigen al eerder hun excuses hadden moeten aanbieden, de ander verwachtte meer spijtbetuigingen. Voor één lezer waren excuses niet voldoende en moest de gehele geschiedenis van de burgeroorlog en dictatuur worden herschreven. Ten slotte liet iemand anders weten dat al het rechtse geweld in feite een reactie was op de gewelddadige acties van links.⁴⁰

Dit alles, alsook de onthulling van een franquistische gedenksteen op de Madrileense universiteit La Complutense, zette uitein-

delijk aan tot een meer kritische houding omtrent de verzoeningsherinnering want, zo lezen we in *La Vanguardia*, 'als we niet op tijd reageren, zullen er snel publicaties volgen waarin wordt uitgelegd hoe Franco de Spaanse democratie moest verdedigen tegen de tirannie van de Frente Popular. Of, wat hetzelfde is, hoe onder anderen Ramón Serano Súnier, Laín Entralgo, Dionisio Ridruego en Antonio Tovar, in 1939 de fundamenten legden voor de democratie.'⁴¹

Vooralsnog ontbrak het de slachtoffers van het Franco-regime echter nog aan een maatschappelijke beweging die zich op lokaal, regionaal en nationaal niveau inzette voor een collectief moreel, historisch, economisch en juridisch herstel van het door hen

Tentoonstelling over de historische herinnering in de provincie Cádiz. (Wikimedia Commons)

ondergane leed.⁴² In hoeverre de nationale verzoeningsherinnering aan de burgeroorlog en dictatuur is beïnvloed door de terugkeer van de republikeinse verliezers in het maatschappelijke en politieke debat, en wat dat heeft opgeleverd, wordt in het verdere verloop van dit artikel uiteengezet aan de hand van Breuilly's analysemodel: met de begrippen coördinatie, mobilisatie en legitimatie.

Republikeinse herinnering: coördinatie

Steeds vaker vielen in het bestudeerde krantencorpus personen of groepen te signaleren die wilden dat het republikeinse verleden en de doorleefde franquistische onderdrukking maatschappelijk en politiek bespreekbaar werden. Een van de uitdagingen van deze groepen was hoe ze hun hervonden identiteit konden omzetten in meer duurzame vormen van cultureel geheugen om ze over te dragen op toekomstige generaties. In de eropvolgende jaren werd het oorlogsverleden via tentoonstellingen, congressen, romans, documentaires, tv-series en films verteld vanuit het perspectief van de verliezers.⁴³

Daarnaast kwam de verzoeningsherinnering uit de jaren 1970 onder druk te staan door een nieuwe generatie Spaanse historici. Met hun onderzoeksresultaten legden ze de asymmetrie bloot in de herinnering aan de repressie tijdens de burgeroorlog en de dictatuur. Stap voor stap werden de visies op de burgeroorlog van het Franco-regime in academische kringen ontrafeld.⁴⁴ Vanaf het einde van de jaren 1990 was er, zo meldt de *New York Times Supplement*, een stortvloed aan publicaties – journalistiek en academisch – over het bestaan van gevangenkampen en de inzet van slavenarbeid tijdens de dicta-

tuur.⁴⁵ Deze onderzoeken legden de wreedste kant van het franquisme bloot. Hierdoor kwam de positie van het franquisme in het nationale zelfbeeld onder druk te staan. Want hoe kan het dat het gepleegde geweld in de Franco-periode in het nationale geschiedbeeld werd weggezet als een verhaal van 'evenveel schuld'?⁴⁶ In de dictatuur bestond er geen verdeling van de schuld: slechts één partij was verantwoordelijk voor de begane gruwelijkheden in die periode.

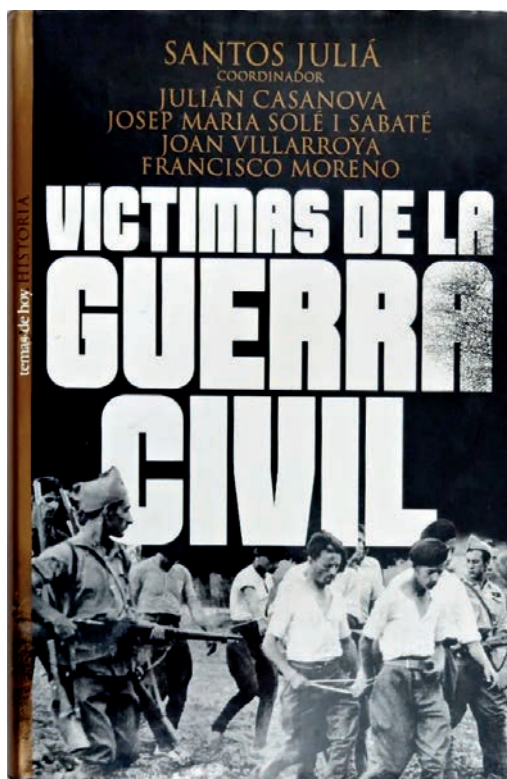
Dat bleek bijvoorbeeld al in 1999 toen historicus Santos Juliá *Víctimas de la Guerra Civil* publiceerde, een werk over de onderdrukking aan beide kanten tijdens de burgeroorlog. Samen met de specialisten Julián Casanova, Josep María Solé i Sabaté, Juan Villarroya en Francisco Moreno beschrijft Juliá in detail waar en hoeveel mensen tijdens de burgeroorlog werden vermoord. Daaruit blijkt dat Franco bijna drie keer zoveel slachtoffers heeft gemaakt als voorheen werd aangenomen. Bovendien was de helft van het land nog niet onderzocht.⁴⁷ Dit onderzoek bevestigt in gruwelijke cijfers het asymmetrische karakter van de nationale verzoeningsherinnering.⁴⁸ Van een 'gelijkspel' bleek geen sprake te zijn.⁴⁹

Ook in de politiek kwam het franquisme als onderdeel van Spanjes nationale zelfbeeld onder vuur te liggen. In september 1999 veroordeelden alle parlementaire politieke partijen, met uitzondering van de PP, de militaire staatsgreep tegen de Republiek van 1936 als eerbetoon aan de republikeinse ballingen. In conservatieve kringen werd gevreesd dat dit zou leiden tot een maatschappelijk debat waarbij de complexe recente geschiedenis van Spanje zou worden gereduceerd tot een goed-tegen-slechtverhaal.⁵⁰

Maar dat maatschappelijke debat was ondertussen al begonnen. Via het werk van

historici, schrijvers en documentairemakers kwam het grote publiek steeds vaker in aanraking met de donkerste kant van het franquisme, tot dan nog steeds een onderbelicht thema in de Spaanse samenleving.⁵¹ Schrijver Javier Marías hekelde bijvoorbeeld de morele lichtzinnigheid van een aantal Spaanse intellectuelen tijdens en na de dictatuur.⁵² Eind juni 1999 publiceerde *El País* een opvallend artikel van zijn hand. Daarin stelde hij dat drie personen – hij noemde ze niet bij naam maar uit de tekst was op te maken dat het ging om journalist Eduardo Haro Tecglen, schrijver Camilo José Cela en filosoof José Luis López Aranguren – anderen ervan hadden willen overtuigen dat in de dictatuur geen andere keuze bestond dan samenwerking met het regime. Marías vond dergelijke verklaringen grove beledigingen voor diegenen die wel hadden geweigerd te collaboreren met het regime en daarvoor een hoge prijs hadden betaald.⁵³ Hij signaleerde een onverwerkt verleden en vroeg zich indirect af hoe de samenleving daarmee moest omgaan. Dat onverwerkte verleden moest niet, aldus historicus Javier Tusell in een reactie op Marías' artikel, in het allerkleinste detail herinnerd en ook niet als 'bepalend voor persoonlijk handelen' worden gezien. Volgens Tusell moest de oorlogsperiode worden herinnerd met 'de uitdrukkelijke wens om te begrijpen in plaats van rekeningen te vereffenen'.⁵⁴

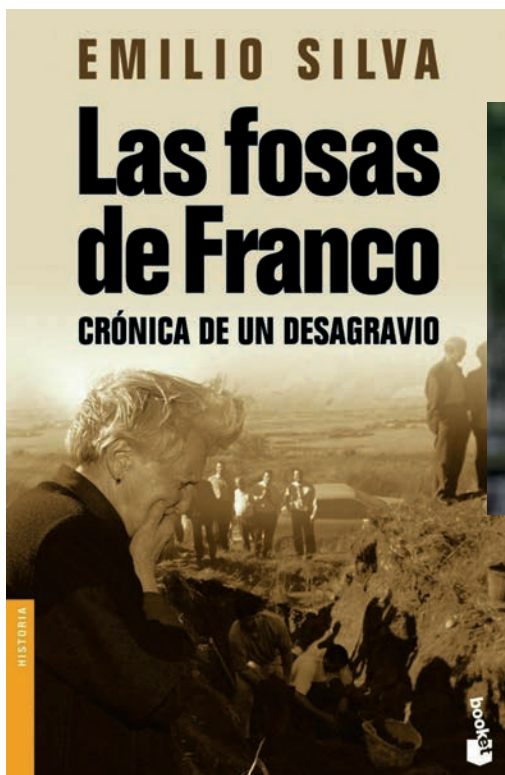
De recente opbouw van de republikeinse culturele identiteit en de groeiende maatschappelijke verontwaardiging over de misdaden van het franquisme leidden er ook toe dat de generatie van republikeinse grootouders over de oorlog begon te vertellen.⁵⁵ Met de kleinkinderen konden die traumatische en vaak decennialang opgekropte verhalen plotseling rekenen op een gewillig en vooral jong publiek. Mensen vroegen zich af waar-

Cover van het boek *Víctimas de la Guerra Civil* van de historicus Santos Juliá. (<https://www.bing.com/images/>)

om dat deel van de geschiedenis nooit op school was verteld. Die bewustwording van het verborgen verleden vertaalde zich in het najaar van 2000 in de oprichting van de Asociación para la Recuperación de la Memoria (ARMH) of de Vereniging voor het Herstel van de Herinnering door Santiago Macías en Emilio Silva.⁵⁶

Die vereniging wilde vooral massagraven uit de periode van de burgeroorlog en de dictatuur zoeken en openen. Direct na de dood van Franco was dat ook al gebeurd, maar het initiatief van Silva en Macías had vanwege het 'coördinerende' karakter een sneeuwbaaleffect.⁵⁷ Op 8 oktober 2000, nadat zijn grootvader was opgegraven, deed Emilio

Cover van het boek *Las Fosas de Franco* van Emilio Silva (foto rechts), een van de oprichters van de Vereniging voor het Herstel van de Herinnering. (<https://www.bing.com/images/>)

Silva in de regionale krant *La Crónica de León* onder de titel *Mijn grootvader was ook vermist* namelijk een oproep tot coördinatie om gezamenlijk de repressie in de Franco-periode te herinneren: 'Mijn geschiedenis is een klein deel van een grote geschiedenis. Er zijn veel massagraven vol naamloze mannen. [...] Er zijn veel mensen die het niet verdragen om terug te denken, maar dat wil niet zeggen dat ze het niet meer weten. Daarom is ruchtbaarheid noodzakelijk, opdat de herinnering opnieuw ontwaakt en de droom verlaat die haar gedurende zo veel jaren in slaap heeft gehouden.'⁵⁸

Macías en Silva boden mensen de mogelijkheid om, met de hulp van anderen, vermiste

familieleden uit de burgeroorlog en dictatuur terug te vinden en op een eerbiedwaardige manier afscheid van hen te nemen.⁵⁹ Vooral de kleinkinderen, *los nietos*, van de tienduizenden slachtoffers van het Franco-regime vroegen zich af wat er precies was gebeurd met hun familieleden.⁶⁰ Vanaf de oprichting verspreidde de ARMH zich als een olievlek over heel Spanje, met allerlei regionale en lokale vertakkingen.⁶¹ In de jaren erna werd de ARMH het symbool van de herinnering aan de franquistische repressie. De vereniging bood een kader waarbinnen de verliezers van de burgeroorlog met anderen hun verhaal konden delen. Daarmee zette ze op een gecoördineerde manier druk op de politiek om de verantwoordelijkheid te nemen voor het lokaliseren en het openen van deze massagraven, en om de daders te berechten.⁶² Volgens recente cijfers zijn er ondertussen 500 massagraven geopend waaruit 8500 lichamen zijn gehaald.⁶³ Geschat wordt dat er verdeeld over het land nog zo'n 100.000 slachtoffers in massagraven te vinden zijn.⁶⁴

Republikeinse herinnering: mobilisatie

De oprichting van de ARMH en het daaraan gekoppelde concept van het 'Herstel van de Historische Herinnering' leidde een nieuwe omgang met de burgeroorlog en het franquisme in. Terwijl rechts Spanje onder Franco het verlies van zijn dierbaren ruimschoots had verwerkt, was dat niet het geval bij links Spanje. De republikeinse herinnering die zich decennialang in familiekring had verscholen, trad, nu de franquistische dreiging voorbij was, naar buiten. Met de ARMH als ijsbreker en historisch onderzoek als fundament werden er tal van initiatieven op touw gezet om de republikeinse herinnering verder in de openbaarheid te brengen en bespreekbaar te maken via herdenkingsceremonies, gedenkunst en literatuur en politieke, wetgevende of gerechtelijke initiatieven.⁶⁵

Door het coördinerende karakter van de blootlegging van massagraven en via tentoonstellingen, romans, documentaires, tv-series en films ontstond een cultureel-maatschappelijk besef van de noodzaak om een historische leegte op te vullen en naar een andere omgang met de oorlogsperiode toe te werken: het 'herstel'.⁶⁶ Die, soms emotionele, culturele uitingen breidden zich op steeds grotere schaal uit en zorgden ervoor dat een deel van de Spaanse politiek zich met dat 'herstel' identificeerde.⁶⁷

Nadat maatschappelijke en culturele uitingen werden opgepikt en vertegenwoordigd door de politiek, voelde de PP steeds meer druk om een standpunt in te nemen in het herinneringsdebat. Vanaf 1999 hadden linkse politieke partijen inmiddels vijf voorstellen ingediend om het franquisme namens het Spaanse parlement te veroordelen. Keer op keer hadden de conservatieven die voorstel-

len geblokkeerd. Maar tijdens het 25-jarige bestaan van de Spaanse democratie (1977-2002) ging de PP akkoord met een resolutie waarin het franquisme werd veroordeeld.⁶⁸

De conservatieven interpreteerden deze veroordeling als een definitief sluitstuk van de 'eindeloze discussies' over de burgeroorlog en de dictatuur. Maar in linkse kringen symboliseerde die het startpunt van een politiek en maatschappelijk debat, dat na de dood van Franco niet was gevoerd.⁶⁹ Doordat de militaire opstand in de verklaring niet expliciet en unaniem werd veroordeeld, was de symbolische 'navelstreng' met het franquisme nog niet doorgeknipt.⁷⁰ Daarnaast kregen 'alle' slachtoffers van de burgeroorlog en van de dictatuur morele erkenning. Iedereen werd gelijkgesteld. Deze resolutie bouwde derhalve opnieuw voort op de iedereen-had-evenveel-schuldthese. Dit was niets anders dan oude wijn in nieuwe zakken: het verleden werd weliswaar besproken, maar dat gebeurde binnen het mentale raamwerk van de verzoening. Zolang deze 'navelstreng' met het franquisme niet werd doorgeknipt, was de huidige democratie gebaseerd op de onschendbaarheid van het franquisme. Er moest dus een begin worden gemaakt met een 'grondig herstel, verspreiding en normalisering van de getuigenissen uit een tijdperk dat uitgewist werd in 1975 [...] omdat de toekomst eenvoudigweg niet gebaseerd kan worden op onwetendheid', aldus een aantal artikels in *La Vanguardia*.⁷¹ Op dat punt in het herinneringsdebat scheidde de wegen van links en rechts.

Historicus Xosé Núñez Seixas merkte op dat de veroordeling van het franquisme door de PP leidde tot een zekere opleving van een revisionistisch neoconservatisme.⁷² Naarmate de socio-culturele beweging van het 'Herstel van de Historische Herinnering' aan

maatschappelijke en politieke kracht won en zich mobiliseerde, ontstond een tegenreactie. Parallel aan nieuwe bevindingen over de franquistische repressie en gebaseerd op intensief en nauwkeurig onderzoek probeerden neoconservatieve historici de afbrokkeling van het imago van het franquisme in de democratie tegen te gaan.

Pío Moa betitelde het werk van Santos Juliá en de vier andere specialisten (*Víctimas*) in 1999 als 'tendentieus en sektarisch'.⁷³ Daarmee begon een discours van journalisten en historici met weinig of geen academische verdiensten, zoals Federico Jiménez Losantos, César Vidal, José María Marco en Pío Moa. Het had betrekking op de Tweede Republiek, het ontstaan van de burgeroorlog en de geschiedenis van Spanje in de 20e eeuw. Gesteund door conservatieve media, zoals de dagbladen *La Razón*, *ABC*, *El Mundo*, de nieuwssite *Libertad Digital* en het radiostation van de Spaanse bisschoppen COPE, was dat discours uiterst succesvol. Deze neoconservatieve ideologie werd verpakt als liberalistisch en kwam in grote lijnen overeen met de visie op het verleden van het Franco-regime.⁷⁴

Pío Moa was lid geweest van de GRAPO, een linkse terroristische groepering. Hij had na het democratiseringsproces een draai gemaakt in conservatieve richting en publiceerde op dat moment vanuit een neoconservatief standpunt over de Tweede Republiek, de burgeroorlog en het Franco-regime. Moa's werk werd sterk bekritiseerd door de academische wereld en over het algemeen afgedaan als politieke propaganda.⁷⁵ Toch vonden zijn ideeën weerklank bij honderdduizenden mensen. Hoewel academici de theses van deze neoconservatieve schrijvers ontkrachtten,⁷⁶ zorgde deze relatief kleine groep voor voldoende ruchtbaarheid om de burgerbeweging van de historische herinnering weerwoord te bieden.

Republikeinse herinnering: legitimatie

De overwinning van de PSOE tijdens de landelijke verkiezingen van maart 2004 versnelde de politieke erkenning van de inmiddels opgebouwde en levendige republikeinse culturele identiteit, maar niet op de verhoopte manier.⁷⁷ In mei van dat jaar boden zeventien herinneringsorganisaties de socialistische regering een document aan. Daarin stond onder andere het verzoek tot een grondig juridisch onderzoek van de franquistische misdaden. In datzelfde document was een actieplan opgenomen dat bestond uit achttien voorstellen om de republikeinse identiteit in het nationale zelfbeeld te 'herstellen'.⁷⁸

In april 2005 presenteerde de regering van José Luis Rodríguez Zapatero een eerste concept van een wetsvoorstel dat tot eerherstel moest leiden van alle slachtoffers uit de burgeroorlog en de dictatuur. Hierop hadden de herinneringsorganisaties gewacht. Het betekende een daadwerkelijke poging om de republikeinse herinnering officieel op nationaal niveau te erkennen. In de maanden na de bekendmaking van het wetsvoorstel voerden Amnesty International, herinneringsorganisaties en experts de druk op om de franquistische vonnissen via de wet, die nog in vorming was, nietig te verklaren.⁷⁹ Via ongeveer zevenhonderd aan de regering overhandigde documenten kwamen allerhande problemen aan het licht waardoor duizenden mensen zich geconfronteerd zagen met het verleden: de blootlegging van massagraven, morele herstelbetalingen, verzoeken om teruggave van goederen, herstellpensioenen voor de slachtoffers, de nietigverklaring van de franquistische vonnissen, de verwijdering van franquistische symbolen in het straatbeeld ... Voor velen was de Franco-periode

Premier Luis Rodríguez Zapatero (midden) met zijn regering tijdens zijn eerste ambtstermijn (2004-2008). (Wikimedia Commons)

nog niet afgesloten. Ze hadden gewacht op de juiste omstandigheden om persoonlijke kwesties maatschappelijk en politiek te bespreken en op te lossen.⁸⁰

Maar uit het voorstel bleek dat de socialisten zich erg gereserveerd opstelden over de integratie van de republikeinse identiteit in het nationale geschiedbeeld. Het leek hun namelijk niet wenselijk om een wettelijke revisie toe te passen op de franquistische vonnissen. Dat was nochtans een van de belangrijkste en meest langverwachte eisen van de herinneringsorganisaties. De beslissing van de socialisten om niet juridisch met de Franco-tijd af te rekenen, haalde de wind uit de zeilen van de herinneringsbewegingen. In het licht van de nationale verzoening werd het belangrijk geacht dat slachtoffers aan beide kanten werden opgenomen in de wet, voordat die door het parlement en de senaat kon worden goedgekeurd. Dat moest ervoor zorgen dat mogelijke maatschappelijke en politieke spanningen voor een deel werden

weggenomen bij het opstellen van de wet en de uitwerking ervan.⁸¹

Die spanningen waren bijvoorbeeld al in 2005 aan de oppervlakte gekomen in Madrid, toen een ruitersstandbeeld van Franco in opdracht van de socialistische regering werd weggehaald. Als gevolg daarvan ontving *ABC* in korte tijd maar liefst 84 brieven van woedende lezers.⁸² Het voelde voor hen alsof er een deel van hun identiteit was verwijderd.⁸³ In conservatieve kringen werd, niet verwonderlijk, geargumenteed dat de linkse politiek via selectieve historische argumenten politieke macht probeerde te verwerven.⁸⁴

Terwijl de wet werd klaargestoomd voor goedkeuring door het Spaanse parlement en de senaat, was de republikeinse herinnering ook al via andere kanalen gelegitimeerd. In Catalonië had het parlement het franquisme al op 13 december 2000 als totalitair regime veroordeeld.⁸⁵ De Catalaanse herinneringscultuur raakte vanaf het nieuwe millennium steeds strakker verweven met de regionale

politiek. In 2003 kwam in Catalonië na 23 jaar een einde aan de centrum-rechtse deelregering van de *Convergència i Unió*. In de plaats kwam een pact van Catalaanse en linkse partijen: de *Partit dels Socialistes de Catalunya* (PSC), *Esquerra Republicana de Catalunya* (ERC) en *Iniciativa per Catalunya-els Verds* (ICV). Dit politieke pact droeg bij tot de ontwikkeling van een beleid, geïnspireerd op de herstelbeweging van de historische herinnering.⁸⁶

Als eerste deelregering van Spanje stelde de nieuwe Catalaanse regering, de *Generalitat*, namelijk een politiek programma op dat de herinnering aan de burgeroorlog en de Franco-dictatuur vanuit een democratisch perspectief benaderde. Dat omvatte herdenkingen, het besef dat de democratie de vrucht was van een harde strijd, het behoud van sporen uit het franquisme en het verzet hiertegen, het verkrijgen van getuigenissen, het stimuleren van onderzoek (vooral door een vlottere toegang tot bepaald documentatiemateriaal) en een verspreidingsfunctie die ervoor moest zorgen dat de gevonden informatie toegankelijk werd voor alle burgers. Op deze manier hoopte de deelregering om de democratie (in Catalonië) te verstevigen en te beschermen tegen allerlei vormen van fanatisme, zoals fundamentalisme, racisme en xenofobie.⁸⁷ Deze herinneringspolitiek werd uiteindelijk in 2006 vastgelegd in het hernieuwde Catalaanse autonomiestatuut.⁸⁸ Artikel 54 van dit statuut gaat in op de historische herinnering en bestaat uit twee delen. Ten eerste moeten de *Generalitat* en andere overheidsinstanties toezien op de kennis en instandhouding van de historische herinnering van Catalonië als collectief erfgoed, dat getuigt van het verzet en de strijd voor de rechten en democratische vrijheden. Daarom moeten de nodige institutionele maatregelen

worden genomen voor de erkenning en het eeerherstel van alle burgers die als gevolg van de bescherming van de democratie en het zelfbestuur van Catalonië werden vervolgd. Ten tweede moet de *Generalitat* erop toezien dat de historische herinnering een blijvend symbool wordt van verdraagzaamheid, van de waardigheid van democratische waarden, van de verwerping van het totalitarisme en van de erkenning van alle personen die werden vervolgd wegens hun persoonlijke, ideologische of morele voorkeuren.

Het *Memorial Democrático* (MD) moest deze nieuwe Catalaanse herinneringspolitiek uitvoeren. Zijn primaire taak was het 'ontwikkelen van het Catalaanse regeringsbeleid gericht op burgerlijke initiatieven met betrekking tot het herstel, de herdenking en de bevordering van de democratische herinnering'.⁸⁹ Dat gebeurde door de organisatie van herdenkingen, congressen en tentoonstellingen, de uitreiking van prijzen, de uitwerking van een interactieve kaart van herinneringsplekken in Catalonië, de uitgave van boeken en de verspreiding van didactisch materiaal voor docenten op middelbare scholen.⁹⁰

In theorie lag in deze initiatieven de gedachte besloten dat in een democratie alle slachtoffers erkend dienden te worden, ook die van het 'ongecontroleerde politiek geweld in het republikeinse achterland'.⁹¹ Maar in de praktijk stond de 'morele superioriteit van de verslagenen' centraal, zoals vermeld in een artikel van *ABC*.⁹² Anders gezegd, de ongeveer achtduizend mensen die in naam van de Republiek in Catalonië waren vermoord, werden grotendeels genegeerd bij de verspreiding van deze 'democratische' oorlogsherinnering.⁹³ Hoewel het Catalaanse politieke programma zich dus richtte op democratische waarden en vrijheden, werd er in werkelijkheid selectief gekeken naar de

achterliggende periode. Vooral de mensen die tijdens het franquisme werden onderdrukt, kregen erkenning van de Catalaanse instellingen.

In 2006 werd het franquisme, op het internationale vlak, veroordeeld door de Raad van Europa en het Europees Parlement.⁹⁴ Het Spaanse parlement riep datzelfde jaar uit tot het 'Jaar van de Historische Herinnering', waarin werd gevierd dat het 75 jaar geleden was dat de Tweede Republiek werd uitgeroepen in Spanje.⁹⁵ Prominente republikeinen uit het verleden, zoals Vicente Rojo, Miguel Azaña en Juan Negrín, werden postuum voor het voetlicht geplaatst.⁹⁶ Via een officieel eerbetoon in het parlement erkende de staat de republikeinse waarden officieel als basis voor de grondwet van 1978.⁹⁷

Dit parlementaire eerbetoon aan de Tweede Republiek werd in de conservatieve en monarchistische krant *ABC* echter geduid als een 'subtiële vorm van sektarisch en opstandig revisionisme'.⁹⁸ Die 'linkse' herdenkingsdag was voor *ABC* aanleiding om een bijlage van 36 pagina's te publiceren waarin de Tweede Republiek werd betiteld als een mislukt regime dat de burgeroorlog had veroorzaakt. De ondertitel luidde *De mislukking van een bewogen regime*, de inleiding gaat in die lijn verder: 'De Republiek was een mislukking, omdat zij Spanje opnieuw wilde uitvinden door vreemde normen toe te passen op haar verlangens, door gebruiken en gewoonten te veranderen die vrucht waren van diepgewortelde beweegredenen.'⁹⁹

De 'verheerlijking' van de Tweede Republiek door de Zapatero-regering betekende volgens *ABC* een 'systematisch en pijnlijk vergeten' van die andere helft Spanjaarden die het land na de burgeroorlog opnieuw hadden opgebouwd. Doordat de Tweede Republiek volgens *ABC* in dat eerbetoon door links be-

stempeld werd als de basis van de huidige democratie, werd de bijdrage van de winnaars van de burgeroorlog gemarginaliseerd.¹⁰⁰

Het Spaanse parlement keurde, met uitzondering van de PP en de republikeinse ERC, de in de volksmond zo genoemde 'wet van de historische herinnering' goed op 31 oktober 2007; de senaat volgde op 10 december 2007. De wet reguleerde vier verschillende thema's: de herstelbetalingen, de blootlegging van de massagraven, de verwijdering van franquistische symbolen en de toegang tot archieven. Hoewel dit belangrijke vorderingen waren, werden de franquistische vonnissen onwettig maar niet nietig verklaard, tot grote teleurstelling van de herinneringsbewegingen. Dit had op het eerste gezicht een economische en praktische verklaring: als de vonnissen nietig werden verklaard, zouden de erfgenamen van de slachtoffers de eigendommen van hun familieleden die door de franquisten in beslag waren genomen, kunnen terugvorderen.¹⁰¹ Volgens recente schattingen gaat het om ongeveer tweehonderdduizend families waarvan de bezittingen werden afgenomen.¹⁰² Elk geval zou apart behandeld moeten worden, wat een gigantische financiële, bureaucratische en juridische uitdaging betekende. De PSOE was echter niet bereid om deze taak op zich te nemen. Daardoor kreeg het herinneringsdebat er uiteindelijk een sterke internationale dimensie bij: ook nu nog trachten families van nabestaanden via het internationale recht de franquistische vonnissen alsnog nietig te laten verklaren en de daders te berechten.

Op verzoek van de ARMH startte rechter Baltasar Garzón in 2008 een gerechtelijk onderzoek naar 114.266 personen die verdwenen tussen juli 1936 en december 1951. Hij beschuldigde Franco en 34 andere leiders van de militaire opstand van 1936 ervan misdaden tegen de menselijkheid te hebben

In oktober 2016 werd in Barcelona een kunstwerk met dictator Franco in de hoofdrol bekogeld met eieren, besmeurd met verf en uiteindelijk verwijderd. Het beeld maakte deel uit van de tentoonstelling *Franco, Victòria i República* in de hippe wijk El Borne. Daarmee wilde de stad de beladen geschiedenis van het land bespreekbaar maken. Het protest maakte duidelijk hoe gevoelig het verleden nog ligt. Foto: © Pau Barrena (<https://nos.nl/artikel/2138861-beeld-van-franco-drie-dagen-belaagd-barcelona-is-er-klaar-mee.html>)

begaan. Maar in 2010 werd Garzón door de rechterlijke macht in Spanje geschorst omdat hij door de van kracht zijnde Amnestiewet uit 1977 niet bevoegd bleek om oud-franquisten gerechtelijk te vervolgen. Deze ambtelijke schorsing betekende automatisch dat andere rechters geen rechtszaak konden beginnen rond de 'misdaden van het franquisme' zonder een ambtsovertreding te begaan. Toen deze juridische middelen in Spanje waren uitgeput, zochten de slachtofferverenigingen hun toevlucht in het buitenland, vooral in Argentinië. Ze hoopten zo om misdaden uit de dictatuur via het internationaal recht alsnog te laten veroordelen, vooralsnog zonder noemenswaardig succes.¹⁰³

Conclusie

De herinneringsbewegingen streefden naar politieke erkenning van de republikeinse culturele identiteit en daarmee naar de erkenning van het ondergane leed tijdens de Franco-periode. De voornaamste reden was de gesignaleerde asymmetrie in de omgang met de burgeroorlog en de dictatuur in de nationale verzoeningsherinnering. De schuld aan de burgeroorlog en dictatuur werd gelijkmatig uitgesmeerd over de beide partijen, terwijl een van de strijdende partijen in werkelijkheid verantwoordelijk was voor de meeste gewelddadigheden in deze periode.

Uit de analyse van het herinneringsdebat

in dit artikel blijkt deze asymmetrie niet te zijn rechtgezet. Hoewel de republikeinse slachtoffers en hun nazaten een morele erkenning van hun doorleefde leed ontvingen van het Spaanse parlement en verschillende franquistische symbolen uit het straatbeeld werden verwijderd, werd de ‘navelstreng’ met het franquisme niet doorgeknipt. Een unanieme parlementaire veroordeling van de militaire opstand uit 1936 en een ferme herziening van het juridische aspect van de nationale omgang met burgeroorlog en dictatuur bleken voor de overgrote meerderheid van de Spaanse politiek een brug te ver.

Dit gebrek aan politieke wil suggereert dat de reikwijdte van de erkenning van de republikeinse slachtoffers in Spanje wordt bepaald door een aantal culturele, economische, politieke en juridische grenzen binnen het nationale zelfbeeld. Die begrenzing blijkt gekoppeld aan de in de jaren 1970 geconsolideerde opvatting dat aan de nationale verzoening, amnestie en het collectief verantwoordelijkheids- en schuldgevoel die als basis gelden van de Spaanse democratie niet getornd mag worden. Deze visie wordt gesteund door politiek rechts en door de PSOE en krijgt de medewerking van een aantal vooraanstaande intellectuelen.

Dat enkele families internationaal gaan om de franquistische daders alsnog te berechten is een logische vervolgstap. Op internationaal vlak zouden de aangegeven grenzen van de omgang met burgeroorlog en dictatuur inderdaad nog kunnen worden verlegd. De vraag is echter of internationale inmenging in Spanjes omgang met het oorlogsverleden daadwerkelijk tot een radicale verandering zal leiden en zo ja, hoe lang dat zal duren. Zoals Gerald Brenan in zijn tweede voorwoord van *The Spanish Labyrinth* opmerkte: ‘*The chief virtue of Spain maybe thought to lie in its*

intractability. Death by monotony, by sameness, by loss of identity is [...] the fate held out by the brave new world of universal control and amalgamation. Against that death Spain will put up a long drawn out resistance.’¹⁰⁴

1 Gerald BRENNAN, *Het Spaanse Labyrinth. Een overzicht van de sociale en politieke achtergrond van de burgeroorlog*, Amsterdam: Uitgeversmaatschappij G.A. van Oorschoot, 1947, pp. 7-8.

2 Lorraine RYAN, Cosmopolitan memory and national memory conflicts: On the dynamics of their interaction. In: *Journal of Sociology*, 50(2012)4, pp. 501-514.

3 Jan ASSMANN, Communicative and Cultural memory. In: Astrid ERLI & Ansgar NÜNNING (red.), *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin: De Gruyter, 2010, pp. 109-118.

4 Aleida ASSMANN, Canon and Archive. In: Astrid ERLI & Ansgar NÜNNING (red.), *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin: De Gruyter, 2010, pp. 97-107.

5 Jan ASSMANN, Communicative and Cultural memory [...], p. 116.

6 Julio ARÓSTEGUI, Memorias, Historias y Confrontaciones. Los conceptos y el debate. In: Josefina CUESTA, *Memorias Históricas de España (siglo XX)*, Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero, 2007, p. 35.

7 Aleida ASSMANN, Canon and Archive [...], p. 104.

8 Voor een transnationale benadering van het herinneringsdebat in Spanje, zie bijvoorbeeld: Nina ELSEMANN, *Umkämpfte Erinnerungen. Die Bedeutung lateinamerikanischer Erfahrungen für die spanische Geschichtspolitik nach Franco*, Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2011; Marije HRISTOVA, *Reimagining Spain. Transnational entanglements and remembrance of the Spanish Civil War since 1989*, Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2016. Voor de politieke geschiedenis, zie bijvoorbeeld: Santos JULIÁ, *Transición. Historia de una política española (1937-2017)*, Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017, pp. 539-627; Carsten HUMLEBAEK, *Inventing the Nation*, London: Bloomsbury Academic, 2015, pp. 158-178. Voor de sociale geschiedenis, zie bijvoorbeeld: Michael RICHARDS, *Historias para después de una guerra. Memoria, política y cambio social en España desde 1936*, Barcelona: Pasado y Presente, 2013. Voor de vorming van de culturele herinneringen, zie: Sebastiaan FABER, *Memory Battles of the Spanish Civil War*, Nashville: Vanderbilt University Press, 2018.

9 John BREUILLY, *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, 1985, p. 302.

- 10 John BREUILLY, *Nationalism [...]*, pp. 8, 18, 62, 302, 367.
- 11 John BREUILLY, *Nationalism [...]*, pp. 190-191, 304.
- 12 John BREUILLY, *Nationalism [...]*, pp. 301. Breuilly vermeldt ook economische veranderingen, dienstplicht en oorlog.
- 13 John BREUILLY, *Nationalism [...]*, pp. 1-2, 62, 300-301, 383.
- 14 James V. WERTSCH, National Memory and where to find it. In: Brady WAGONER (red.), *Handbook of Culture and Memory*, New York: Oxford University Press, 2018, p. 260.
- 15 Eyal ZANDBERG, The right to tell the (right) story: journalism, authority and memory. In: *Media Culture & Society*, (2010)1, p. 10.
- 16 John HOOPER, *The New Spaniards. The completely new and revised edition*, London: Penguin Books, 1995, pp. 289-305.
- 17 Onder *close reading* versta ik 'the mindful, disciplined reading of an object with a view to deeper understanding of its meanings'. Zie: Barry BRUMMETT, *Techniques of Close Reading*, Thousand Oaks: Sage publications, 2010, p. 25.
- 18 Paloma AGUILAR, Presencia y ausencia de la guerra civil y del franquismo en la democracia española. Reflexiones en torno a la articulación y ruptura del 'pacto de silencio'. In: Julio ARÓSTEGUI & François GODICHEAU (red.), *Guerra Civil. Mito y Memoria*, Madrid: Marcial Pons, 2006.
- 19 Paloma AGUILAR, *Memoria y Amnesia. The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, London: Berghahn Books, 2002, pp. 110, 137-138; Michael RICHARDS, *Historias para después de una guerra, [...]*, pp. 285-286; Walter L. BERNECKER & Sören BRINKMANN, *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006*, Nettersheim: Verlag Graswurzelrevolution, 2007, p. 246.
- 20 Vincenç NAVARRO, La oposición de Santos Juliá a la Ley de la Memoria Histórica. In: *Vincenç Navarro*, <http://www.vnavarro.org/?p=4507>. Laatst geraadpleegd op 13/12/2019.
- 21 Xosé NÚÑEZ SEIXAS, Lina GÁLVEZ, Javier MÚÑOZ SORO, *España en democracia, 1975-2011*, Barcelona: Editorial Crítica, 2017, pp. 66-76.
- 22 *El País*, 19/07/1986.
- 23 *El País*, 21/07/1996.
- 24 *El País*, 18/07/1996.
- 25 Pedro RUIZ TORRES, Los discursos de la memoria histórica en España. In: *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, (2007)7.
- 26 Paloma AGUILAR, Presencia y ausencia de la guerra civil [...].
- 27 *El País*, 22/02/1996.
- 28 *La Vanguardia*, 18/07/1996; *La Vanguardia*, 20/07/1996; *El País*, 17/07/1996; *El País*, 30/10/1996.
- 29 Walter L. BERNECKER, Luchas de Memorias en la España del siglo XX. In: Josefina CUESTA (red.), *Memorias Históricas de España (siglo XX)*, Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero, 2007, pp. 50-51; Rodolfo *El País*, 05/11/1996; *El País*, 07/11/1996; *El País*, 08/1996; *La Vanguardia*, 08/11/1996.
- 30 *El País*, 28/04/1997; *La Vanguardia*, 28/04/1997.
- 31 David HUYS, God als historicus. De Spaanse katholieke kerk en het Franco-regime. In: Frank HUISMAN, Nico RANDERAAD & Georgi VERBEECK (red.), *Geschiedenis is overal*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2013, pp. 227-248.
- 32 *La Vanguardia*, 19/03/1999; *La Vanguardia*, 26/03/1999; *El País*, 05/01/1999; *El País*, 29/01/1999; *El País*, 01/09/1999; *El País*, 07/09/1999.
- 33 *El País*, 03/09/1996; *El País*, 06/10/1996; *El País*, 22/10/1996.
- 34 Voor het debat in Spanje over de aanklacht van Garzón tegen Pinochet, zie bijvoorbeeld: Nina ELSEMANN, *Umkämpfte Erinnerungen*, Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2010, pp. 120-143.
- 35 Sebastiaan FABER, The price of peace: Historical memory in Post-Franco Spain. In: *Revista Hispánica Moderna*, 58(2005)1-2, p. 212.
- 36 *El País*, 22/11/1997; *El País*, 20/11/1997; *ABC*, 21/11/1997; *El País*, 22/12/1997.
- 37 *La Vanguardia*, 14/06/1998; *La Vanguardia*, 22/09/1998.
- 38 *La Vanguardia*, 24/10/1997. Het citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 39 *La Vanguardia*, 21/10/1997. Het citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 40 *La Vanguardia*, 28/10/1997; *La Vanguardia*, 29/10/1997; *La Vanguardia*, 01/11/1997; *La Vanguardia*, 04/11/1997; *La Vanguardia*, 06/11/1997; *La Vanguardia*, 08/11/1997.
- 41 *La Vanguardia*, 26/06/1998; *La Vanguardia*, 16/05/1998. Het citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 42 *El País*, 03/12/1997.
- 43 *La Vanguardia*, 18/12/1997; *El País*, 29/03/1999; *El País*, 03/02/1999; *La Vanguardia*, 19/04/1996; *ABC*, 03/12/1997; *El País*, 24/11/1999; *El País*, 13/12/1999; *El País*, 24/08/1999; *El País*, 02/07/1999; *El País*, 16/04/1999; *El País*, 20/08/1999.
- 44 *El País*, 14/06/2005.
- 45 *New York Times Literary Supplement*, 11/07/2003.
- 46 Paloma AGUILAR, Presencia y ausencia de la guerra civil [...], pp. 283, 291.

- 47 Santos JULIÁ (red.) *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, 2001, pp. 407-413.
- 48 Helen GRAHAM, Coming to Terms with the Past: Spain's Memory Wars. In: *History Today*, 54(2004), pp. 29-31.
- 49 In de academische wereld verschenen er al vanaf de jaren 1980 studies over de franquistische repressie die lieten zien dat het 'traditionele' aantal slachtoffers niet klopte. Zie bijvoorbeeld: Alberto REIG TAPIA, Memoria viva y memoria olvidada de la guerra civil. In: *Sistema*, 136(1997), p. 39.
- 50 Santos JULIÁ, *Transición*, Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017, pp. 555-560; José MIGUEL LAR-RAYA. In: *El País*, 15/09/1999; *El País*, 16/09/1999; *ABC*, 17/09/1999; *ABC*, 16/09/1999; *ABC*, 21/09/1999.
- 51 *El País*, 12/01/2000; *El País*, 02/04/2000; *El País*, 22/05/2000; *El País*, 22/04/2002; *El País*, 20/09/2002.
- 52 *El País*, 26/06/1999. Marías refereert opnieuw aan deze kwestie in zijn roman *Zo begint het slechte* uit 2015, pp. 47-49.
- 53 *El País*, 10/07/1999.
- 54 *El País*, 11/09/1999.
- 55 Zie bijvoorbeeld *Los años difíciles*, samengesteld uit jarenlang verzwegen verhalen van republikeinse grootouders die na een oproep van het radioprogramma *Hoy por Hoy* naar de redactie werden opgestuurd tussen september 2001 en juni 2002. Zie: Carlos ELORDI, *Los años difíciles*, Madrid: Aguilar, 2002; *El País*, 26/09/2002.
- 56 La Asociación de la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH). Zie: <http://memoriahistorica.org.es/>. Laatste geraadpleegd op 13/12/2019.
- 57 Francisco ESPINOSA, Historia, memoria, olvido: la represión franquista. In: *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*, Barcelona: Editorial Crítica, 2006, p. 305, voetnoot 8: B. BALSÀ & A. HERNÁNDEZ DÍAZ, *La represión en Soria durante la Guerra Civil*, Soria, 1982. Over het openen van massagraven net na de dood van Franco, zie ook: Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ & Clara RAMÍREZ BARAT, Políticas de la memoria. In: José ÁLVAREZ JUNCO & Adrian SHUBERT (red.), *Nueva historia de la España contemporánea (1808-2018)*, Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2018, p. 583.
- 58 Maarten STEENMEIJER, *Een continent in het klein. Cultuurwijzer voor het moderne Spanje*, Amsterdam: Bert Bakker, 2007, p. 149.
- 59 Emilio SILVA, *Las fosas de Franco. Crónica de un desagravio*, Madrid: Temas de Hoy, 2006, p. 196; *El País*, 27/11/2000.
- 60 *El País*, 14/06/2005.
- 61 Voor een gedeeltelijk overzicht van de herinneringsbewegingen in Spanje, zie: Walter L. BERNECKER & Sören BRINKMANN, *Kämpfe der Erinnerungen* [...], pp. 369-370.
- 62 David HUYS, Stemmen uit het verleden. De doorbraak van de republikeinse herinnering in Spanje. In: *Brood & Rozen*, 15(2010) 2, pp. 5-23.
- 63 Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ & Clara RAMÍREZ BARAT, Las políticas de la memoria [...], p. 602.
- 64 Lore COLAERT, *History from the grave: Politics of memory in exhumations of mass graves from the Spanish Civil War*, doctoraat, UGent, 2015, p. 20.
- 65 Zie voor een beknopt overzicht: Walter L. BERNECKER & Sören BRINKMANN, *Kampf der Erinnerungen* [...], pp. 292-302; Layla RENSCHAW, *Exhuming Loss: Memory Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*, Walnut Creek: Left Coast Press, 2011, p. 19; Sebastiaan FABER, *Memory Battles* [...] p. 61.
- 66 Tentoonstellingen: *Exilio* in het Palacio de Cristal del Buen Retiro de Madrid, 17/09/2002-01/12/2002; *Propaganda en guerra* in het Palacio de Congresos y Exposiciones de Castilla y León in Salamanca, 12/11/2002-12/01/2003; *Las brigadas internacionales: Imágenes recuperadas* in het Palau de la Virreina de Barcelona, 07/11/2003-11/01/2004; *Les presons de Franco* in het Museo de Historia de Catalunya, 27/11/2003-12/04/2004. Romans (onder andere): *Soldados de Salamina* (2001) van Javier Cercas; *Los colores de la guerra* (2002) van Juan Carlos Arce; *La voz dormida* (2002) van Dulce Chacón. Documentaires: *Extranjeros de sí mismos* (2001) van Javier Riuoy en José Luis López Linares; *Els nens perduts del franquisme* (2003) en *Les fosses del silenci* (2003) van Montse Armengou y Ricard Belis, geproduceerd door de Televisió de Catalunya en gesubsidieerd door de Generalitat; *Las fosas del olvido* (Documentos TV, 2004) van Alfonso Domingo en Itziar Bernaola; *La guerrilla de la memoria* (2002) van Javier Corcuera. De tv-serie: *Cuéntame cómo pasó*. Films: *Silencio roto* (2001) van Montxo Armendáriz; *Soldados de Salamina* (2002) van David Trueba en *El lápiz del carpintero* (2003) van Antón Reixa.
- 67 Bij een groots opgezette tentoonstelling in Madrid over republikeinse ballingen was de socialistische politicus Alfonso Guerra bijvoorbeeld nauw betrokken. Zie: *La Vanguardia*, 30/11/2002.
- 68 Voor een beschrijving van dat politieke debat, zie: Santos JULIÁ, *Transición*, [...], pp. 561-573.
- 69 *El País*, 15/12/2002.
- 70 *El País*, 06/06/2010.
- 71 *La Vanguardia*, 21/11/2002; *El País*, 15/12/2002; *La Vanguardia*, 25/12/2002; *La Vanguardia*, 21/11/2002. Het citaat is een vertaling uit het Spaans.

- 72 Xosé NÚÑEZ SEIXAS, Sobre la memoria histórica y el 'discurso patriótico' español del siglo XXI. In: *Historia del Presente* (2004)3, p. 152.
- 73 Alberto REIG TAPIA, Dignificación Republicana y depuración franquista. In: *Claves de la razón práctica*, 93(1999).
- 74 Pedro RUIZ TORRES, Los discursos [...], pp. 305-334.
- 75 Enrique MORADIELLOS, Revisión histórica [...], p. 375.
- 76 Zie: Alberto REIG TAPIA, *Anti Moa*, Barcelona: Ediciones B, 2006. Voor een helder overzicht van dat neofranquistische geluid in het Nederlands, zie: Vincent SCHELTJENS, Revisionisme in de geschiedschrijving over de Spaanse burgeroorlog. Het neofranquistisch offensief van Pío Moa. In: *Brood & Rozen*, (2005)3, pp. 27-39.
- 77 Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ & Clara RAMÍREZ BARAT, Las políticas de la memoria [...], p. 586.
- 78 *El País*, 16/05/2004. Op: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/impuesp.html>. Laatst geraadpleegd op 13/12/2019.
- 79 *El País*, 19/07/2005; *La Vanguardia*, 19/07/2005. Op: <http://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/La%20deuda%20pendiente.pdf>. Laatst geraadpleegd op 13/12/2005.
- 80 *El País*, 12/09/2005.
- 81 *El País*, 14/09/2005; *La Vanguardia*, 19/11/2005.
- 82 *El País*, 07/05/2006; *La Vanguardia*, 18/03/2005; *El País*, 17/03/2005; *La Vanguardia*, 17/03/2005; *La Vanguardia*, 19/03/2005; *ABC*, 18/03/2005; *ABC*, 19/03/2005; 76 lezersbrieven waarvan *ABC* alleen de naam van de auteur publiceerde, 20/03/2005.
- 83 *ABC*, 18/03/2005; *El País*, 20/11/2005; *ABC*, 08/06/2005.
- 84 *ABC*, 25/08/2005; *ABC*, 20/11/2005.
- 85 *El País*, 14/12/2000; *ABC*, 14/12/2000; *La Vanguardia*, 14/12/2000. Voor een diepgaande bespreking van de omgang met het oorlogsverleden in Catalonië, zie bijvoorbeeld: David HUYS, Oplopende spanningen in het herinneringsdebat. Catalaans herinneringsnationalisme en de Salamancakwestie (2001-2006). In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 131(2019)1, pp. 73-94.
- 86 Borja DE RIQUER I PERMANYER, Sobre l'oportunitat històrica i moral del Memorial Democràtic. In: *Activitat parlamentària*, 13(2007), pp. 49-60. Op: http://www.gencat.cat/drep/dgri/sumaris/revista_activitat_13.pdf. Laatst geraadpleegd op 14/12/2019.
- 87 *El País*, 24/02/2005.
- 88 Artikel 54, pp. 45-46. Op: <https://www.parlament.cat/document/cataleg/48146.pdf>. Laatst geraadpleegd op 14/12/2019.
- 89 Zie: Artikel 2, Ley 13/2007, del 31 de octubre, del Memorial Democràtic. Op: http://noticias.juridicas.com/base_datos/CCAA/ca-113-2007.html#a3. Laatst geraadpleegd op 14/12/2019. Dit citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 90 <http://memorialdemocratic.gencat.cat/ca/index.html> De activiteiten zijn ook te raadplegen op het *Bulletí Memorial Democràtic*: <http://memorialdemocratic.gencat.cat/ca/pubw<licacions/butlleti/butlleti/index.html>. Laatst geraadpleegd op 14/12/2019.
- 91 Zie voorwoord. Op: http://noticias.juridicas.com/base_datos/CCAA/ca-113-2007.html#a3. Laatst geraadpleegd op 14/12/2019. Dit citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 92 *ABC*, 21/03/2007.
- 93 María LLOMBART HUESCA, Los historiadores y la memoria: debate en torno al Memorial Democràtic (2007-2011). In: *Pandora* 12(2014), pp. 99-114.
- 94 *El País*, 18/03/2006; *La Vanguardia*, 16/06/2006; *El País*, 05/07/2006; *La Vanguardia*, 05/07/2006.
- 95 *El País*, 03/01/2006; *El País*, 09/03/2006; *El País*, 08/02/2006.
- 96 *El País*, 22/04/2004; *El País*, 21/08/2006; *El País*, 06/06/2006; *El País*, 09/10/2006; *El País*, 11/11/2006; *El País*, 12/11/2006.
- 97 Zie: <http://www.boe.es/buscar/pdf/2006/BOE-A-2006-12309-consolidado.pdf>. Laatst geraadpleegd op 13/12/2019; *El País*, 28/04/2006; *El País*, 04/06/2006.
- 98 *ABC*, 25/06/2006.
- 99 *ABC*, 05/04/2006. Dit citaat is een vertaling uit het Spaans.
- 100 *ABC*, 06/12/2006; *ABC*, 05/12/2006; *ABC*, 07/12/2006; *ABC*, 23/06/2006.
- 101 De officiële naam luidt: De wet waarin de rechten erkend en uitgebreid worden, middelen vastgelegd worden voor wie geleden heeft onder vervolging of geweld gedurende de burgeroorlog en de dictatuur. In het Spaans: Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura. Op: <http://www.boe.es/boe/dias/2007/12/27/pdfs/A53410-53416.pdf>. Laatst geraadpleegd op 13/12/2019; *ABC*, 11/12/2007.
- 102 Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ & Clara RAMÍREZ BARAT, Las políticas [...], p. 602.
- 103 Zie voor een korte bespreking van deze meer recente ontwikkelingen bijvoorbeeld: Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ & Clara RAMÍREZ BARAT, Las políticas [...], pp. 601-602.
- 104 Gerald BRENAN, *The Spanish Labyrinth*, London: Cambridge University Press, 1960, p. viii.